

УДК 332.021.8, 332.025.1

JEL Classification: Q15

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107063>

О. М. БОРОДИНА, докторка економічних наук, професорка,
членкиня-кореспондентка НАН України
І. В. ПРОКОПА, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН

Суспільні інтереси і права людини за ринкового обігу сільськогосподарських земель: світовий досвід для України¹

Мета статті – розкрити базові мотиви і стратегічні напрями земельних реформ у світі, характер вітчизняних трансформацій у сфері землеволодіння та землекористування, можливості використання світового досвіду в Україні.

Методика дослідження. Використано методи: абстрактно-логічний (при висвітленні суті земельних відносин з позиції дотримання базових прав людини та цілей проведення земельних реформ, формулюванні висновків дослідження); логіко-історичний і порівняльного аналізу (при оцінці наслідків різних підходів до земельних реформ); стратегічного аналізу (при оцінці намірів і результатів реформування земельних відносин в Україні).

Результати дослідження. Висвітлено роль землі як суспільного багатства у виконанні рішень ООН щодо прав людини загалом і прав селян та інших людей у сільській місцевості. Розкрито принципово різні (егалітарний та ринковий) підходи до проведення земельних реформ, їх соціоекономічну сутність і значення для розвитку національних господарств. Оцінено характер трансформацій у сфері земельних відносин в Україні, вплив на них державної аграрної політики; тенденції подальшого розвитку ринку сільськогосподарських земель і напрями використання принципів егалітаризму при вдосконаленні його механізмів.

Елементи наукової новизни. Актуалізовано необхідність і обґрунтовано напрями посилення державного регулювання ринкового обігу сільськогосподарських земель в Україні у контексті дотримання базових прав людини, прав селян та реалізації інтересів суспільства із залученням елементів егалітарного підходу до земельних реформ.

Практична значущість. Використання результатів дослідження при вдосконаленні механізмів ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні сприятиме подоланню структурних деформацій в аграрному секторі, різноспрямованості аграрного і сільського розвитку, зменшенню розшарування в суспільстві за рівнем та якістю життя. Бібліогр.: 34.

Ключові слова: земельна реформа; права людини; егалітарний підхід; ринкові відносини; селянство; державна підтримка; фермерські господарства.

Бородіна Олена Миколаївна – докторка економічних наук, професорка, членкиня-кореспондентка НАН України, завідувачка відділу економіки і політики аграрних перетворень, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26)

E-mail: olena.borodina@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

Прокопа Ігор Васильович – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН, головний співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26)

E-mail: iprokopa@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3681-2655>

Постановка проблеми. Законодавчі норми про запровадження в Україні ринкового обігу земель сільськогосподарського

призначення набули чинності, проте ставлення до цього у значної частини суспільства залишається негативним. Існують побоювання, що внаслідок недосконалості механізмів купівлі-продажу земельних ділянок та маніпулювання ними велика площа сільськогосподарських угідь може опинитися у власності вузького кола багатих людей. А це не тільки ускладнить доступ до земельних

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання наукового проєкту «Просторова справедливість у землекористуванні для сталого розвитку сільських територій» (номер державної реєстрації 0121U108142).

© О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, 2021

ресурсів малих і середніх господарств, ще більше поляризує сільськогосподарську систему, а й посилює розшарування суспільства за рівнем і якістю життя, прискорить занепад сільських територій тощо. Очевидно, нинішній порядок і механізми функціонування ринку сільськогосподарських земель будуть вдосконалюватися і наука повинна впливати на цей процес. Зокрема, важливо опрацювати форми посилення державного регулювання земельного ринку. Для цього слід ретельніше проаналізувати вплив різних підходів до земельних трансформацій на суспільний розвиток у зарубіжних країнах та врахувати його наслідки у вітчизняній практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові засади трансформації земельних відносин в Україні закладені в період ринкового реформування аграрного сектору Л. Я. Новаковським, В. В. Юрчишином, П. Т. Саблуком, Л. О. Шепотько, П. І. Гайдучьким, М. М. Федоровим, В. І. Семчиком та іншими вітчизняними вченими. У контексті становлення ринкового обігу земель вони розвиваються в різноманітних напрямках (організаційно-правові засади, економічні механізми, ринкова інфраструктура тощо) Д. С. Добряком, Й. М. Дорошем, В. М. Жуком, П. Ф. Кулиничем, А. Г. Мартином, А. М. Третьяком, О. В. Ходеківською, І. В. Юрченком, іншими науковцями та практиками. Більшість авторів при розгляді різних аспектів земельного ринку, як правило, аналізують чи посиляються на відповідний зарубіжний досвід, а окремі роботи спеціально спрямовані на його дослідження [6, 10]. Разом із тим відмінностям у *концептуальних засадах* запровадження земельних реформ у різних країнах та наслідкам їх реалізації для селянства і всього суспільства не приділяється достатньої уваги.

Мета статті - розкрити базові мотиви і стратегічні напрями земельних реформ у світі, характер вітчизняних трансформацій у сфері землеволодіння та землекористування, можливості використання світового досвіду в Україні.

Методологія дослідження. Використано методи: абстрактно-логічний (при висвітленні суті земельних відносин з позиції дотримання базових прав людини та різних підходів до проведення земельних реформ, узагальненні та формулюванні висновків дослідження); логіко-історичний і порівня-

льного аналізу (при виявленні та оцінці наслідків різних типів земельних реформ, проведених свого часу в світі); стратегічного аналізу (при оцінці задекларованих цілей і реальних результатів трансформування земельних відносин у процесі ринкового реформування аграрного сектору України).

Виклад основних результатів дослідження. За рекомендацією ООН, при розробленні, формулюванні й впровадженні економічних реформ держави, міжнародні фінансові установи, кредиторі повинні оцінювати їх вплив на дотримання прав людини. Виходячи з діючих правозахисних зобов'язань України, реформування аграрної (і земельної) політики мало б спиратися на матеріально-правові та процесуальні правозахисні стандарти у сфері прав людини та визначатися ними. Стосовно прав селян на землю, то тут наріжним документом ООН виступає Декларація про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості (2018 р.). У статті 17 цього документа зазначено, що згідно з обставинами держави мають вживати належних заходів із проведення аграрних реформ з метою сприяння забезпеченню широкого і справедливого доступу до земель та інших природних ресурсів з тим, щоб селяни й інші особи, які працюють у сільській місцевості, могли мати належні умови для життя, а також в цілях обмеження надмірної концентрації земель і контролю над ними з урахуванням їх соціальної функції. При розподілі державних земельних ділянок, інших угідь пріоритет повинен надаватися безземельним селянам, молоді, рибалкам-одноосібникам, іншим сільським працівникам.

З позицій прав людини земля - це спільне багатство, яке забезпечує: продукування необхідних для виживання засобів, насамперед води та їжі; слугує простором для проживання та збереження біорізноманіття. Вона непереміщувана, не відновлювальна і невід'ємно пов'язана з людьми та іншими живими організмами. В поєднанні зі змінами в земельних відносинах у світі формувалися економічні системи, політичні структури, громади, людські культури та вірування. На відміну від інших виробничих фондів земля, що тривалий час перебувала у приватній або спільній власності (зокрема власності громади), стала майже священною і, за винятком надзвичайних ситуацій, зберігається як

своєрідний сімейний або родовий спадок – неліквідний сімейний актив [14].

Земельні трансформації у ХХ ст. відбувалися за діаметрально різними підходами до визначення ролі *держави і ринку* в регулюванні земельних трансакцій та аграрних перетворень. До кінця 70-х – початку 80-х років у політичних підходах перевага надавалася державному впливові на ці процеси для гарантування справедливого суспільного добробуту, а пізніше найефективнішим механізмом розподілу землі та регулювання соціально-економічних відносин на селі було проголошено ринок.

Після закінчення Другої світової війни та падіння колоніальних режимів у багатьох країнах, особливо тих, що здобули незалежність, найнеобхіднішим вважалося подолання таких наслідків колоніальної політики землеволодіння, як крайня бідність корінного населення, нерівність, соціальна нестабільність тощо. Земельні трансформації того періоду інколи називають «золотою ерою справедливої земельної реформи». В наукових колах вони отримали назву егалітарна (перерозподільча) соціально орієнтована земельна реформа. Прикладом економічного егалітаризму можна вважати китайську філософію сільського господарства, за якою економічна політика країни повинна базуватися на егалітарній самодостатності [3].

Запровадження земельної реформи, яка передбачає перерозподіл землі великих землевласників (приватних чи державних), на користь селян², тобто тих, хто її обробляє, безземельних працівників сільського господарства, малозабезпечених, потребує рішучої політичної волі. Перерозподіл землі тут розглядається як перерозподіл купівельної спроможності та можливостей для розвитку сільського населення й стає своєрідним інструментом держави, орієнтованим на усунення збоїв у роботі ринкових механізмів і руйнацію монопольної влади на ринках землі, праці та кредитів. Він підкріплюється аграрними трансформаціями, які охоплюють інституційні й технічні зміни, пов'язані з

розширенням доступу до землі, та низку додаткових заходів: розподіл державних земель відповідно до схем розселення; оформлення права власності; визначення правил оренди; регулювання розміру орендної плати; консолідацію дуже дрібних земельних володінь на рівні громад тощо.

У 80-х роках у багатьох країнах курс земельних реформ став змінюватися відповідно до проголошеної нової концептуальної рамки земельних трансформацій, яка була схвалена міжнародними організаціями і оприлюднена у звіті ФАО «The Future of Our Land: Facing the Challenge» (FAO Report, Rome – 1999) [24]. Згідно з нею, ринок це найефективніший механізм обігу землі та засіб нівелювання закономірностей її нерівного розподілу; ринок об'єктивно визначає ефективного власника, який забезпечить найвищу економічну ефективність використання землі безвідносно до гарантування основних прав людини. Ряд країн змушені були відмовитися від програм перерозподілу земельних ресурсів, орієнтованих на соціальну і просторову справедливість, та запровадити ринкові механізми передачі прав власності на землю в результаті відкритих торгів.

Причина цього – поява на світовій арені значної частини країн-боржників (особливо з числа країн, що розвиваються), які через тривалий економічний спад нагромадили великі боргові зобов'язання перед економічно розвиненими державами. Тиск щодо переходу до ринкових земельних реформ здійснювали кредитори, які прагнули повернути свій капітал. Їх позиція полягала в тому, що країнам-боржникам не можна давати нових запозичень без підписання угоди з Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Світовим банком щодо повернення боргів на основі тимчасової лібералізації ринку. Таким були запропоновані пакети програм структурної адаптації та реформування, які передбачали абсолютну дерегуляцію ринку, в тому числі ринку землі. Ці пакети містили як короткострокові програми на кшталт «стабілізації», реформування фіскальної та грошово-кредитної політики (також і скорочення державних витрат), девальвації, лібералізації відсоткових ставок тощо, так і довгострокові, як-то: «структурну перебудову», орієнтовану на підвищення ефективності використання ресурсів, зокрема приватизацію об'єктів державного сектору, та сприяння виробництву й експорту товарів,

² За визначенням Організації Об'єднаних Націй (2018), селянин – це будь-яка особа, яка займається або має намір займатися одноосібно, спільно з іншими, або у складі громади сільськогосподарським виробництвом для задоволення власних потреб та/або продажу продуктів на ринку і яка значною мірою, але не обов'язково цілком, покладається на трудовий внесок членів сім'ї та на інші форми безгрошової організації праці, особливо залежить від землі й підтримує з землею особливий зв'язок.

які користуються попитом. Відповідальність за реалізацію короткострокових програм покладалася на МВФ, довгострокових - на Світовий банк. Прийняття країнами-боржниками умов МВФ стало запорукою фінансової підтримки Світового банку та надання нових позик країнами-донорами [24].

Реалізація ринкових земельних реформ активно підтримується через технічні програми з аграрного кредитування та юридичні процедури з реалізації земельних операцій. При цьому малозабезпечені селяни, фермери та безземельні працівники, які бажають придбати земельну ділянку, прирівнюються до усіх інших учасників ринку. Вони мають знайти продавця, погодити ціну, подолати конкуренцію з боку перекупників і великих землевласників задля отримання кредиту та взяти участь у відкритих торгах на аукціонах з продажу землі. Зрозуміло, що такий підхід дискримінаційний для тих людей, для яких земля - це місце проживання, а її використання - спосіб отримання засобів для існування.

Отже, викладені підходи до земельної реформи різняться між собою цільовими установками. Пріоритетом егалітарної реформи визнано швидке зменшення масштабів бідності в сільській місцевості та розвиток здібностей набувачів землі задля нарощення їх потенціалу з метою імплементації у загальносуспільний контекст. Мета ринково орієнтованої земельної реформи - економічна ефективність розподілу ресурсів на засадах вільної купівлі-продажу задля забезпечення зростання орієнтованого на експорт сільського господарства. По-іншому, в центрі егалітарного підходу - людина, а в центрі ринкового - економіка.

У багатьох країнах світу (Західна і Центральна Європа, Північна Америка та ін.) результатом еволюції земельних відносин стало те, що механізми ринкового обігу сільськогосподарських земель у них ґрунтуються на гармонійному (з урахуванням національних особливостей) поєднанні егалітарних і ринкових підходів. Прикладом країни, яка послідовно дотримується принципів егалітарної земельної реформи, є Китайська Народна Республіка (КНР). У цій країні зосереджено всього 6% загальної земної суші і аж 19% світового населення (1,4 млрд осіб) [18]. Рілля становить близько 13% загальної площі (121,5 млн га). За оцінками, китайське сільське землекорис-

тування нараховує 1 млрд земельних ділянок, якими володіють понад 200 млн сімейних фермерських господарств [2]. Середній розмір господарств - 0,65 га. Система господарювання базується на соціалістичній суспільній власності на землю, яка функціонує у двох формах - державної і колективної власності. Міська земля, а також надра, водні джерела, моря, ліси, гори, луки, болота та інші природні угіддя - це державна власність. До колективної власності належать землі в селах і передмістях, земля під житловими будівлями селян, присадибні ділянки, а також інші землі на сільських територіях, визначені законом.

При здійсненні економічної реформи на селі (1978-1983 рр.), ліквідації «народних комун» і переході до господарської системи на основі сімейного підряду в сільському господарстві було узаконено два види прав на землю: право власності та право користування. Такий поділ зумовлювався двоступеневою системою господарювання, яка включала колективний сектор та індивідуальний, представлений підрядними господарствами селянського двору (сім'ї). При цьому право колективної власності на землю перейшло до колективного господарства, а право користування землею на засадах підряду - до селянського двору. Сільськогосподарську землю не можна купувати-продавати: можна тільки «переуступити за плату» право користування нею на певний термін. Таким чином, земля в китайському селі знаходиться у спільній власності колективу, селяни мають право користування нею на основі договору підряду.

Запровадження земельної реформи, в основу якої закладалося відновлення системи господарювання на базі селянських господарств, супроводжувалося стрімким зниженням бідності в країні, оскільки дозволило дрібним господарствам використовувати землю для продовольчого самозабезпечення, а надлишки продовольства продавати на ринках. У результаті таких трансформацій земля ставала доступною для усіх соціальних груп. Завдяки егалітарному розподілу прав на землю Китай зміг уникнути масштабного обезземелення сільських працівників, уразливих до голоду чи інших потрясінь [13]. Земельна реформа також убезпечила сімейних фермерів від можливої втрати землі, оскільки заборонялося її продавати,

здавати в суборенду, чи використовувати як заставу.

При збереженні традиційної системи власності в країні реформи в аграрному секторі не допустили формування великого приватного землеволодіння, надали можливість за умов ринкових відносин віднайти нові дієві форми колективного господарювання. Існуюча система земельної власності та землекористування в тандемі з виваженими аграрними реформами продемонструвала величезний прогрес: середня врожайність усіх зернових культур зросла в 4 рази, врожайність пшениці - в 5 разів, кукурудзи - майже в 4 рази, рису - в 3 рази [5]; неаграрні галузі поглинули значну частину сільськогосподарської праці, різко впала бідність, а рівень та якість споживання їжі в країні значно поліпшилися.

Приклад Китаю доводить, що суть земельної реформи не можна зводити до поділу землі на ділянки для передачі її у приватну власність; кінцева мета такої полягає у справедливому та реальному розподілі контролю над процесом виробництва, а потужна підтримка держави стає вирішальною у сприянні зростанню дрібнотоварного сільськогосподарства. Китай ніколи не дотримувався вимог «перехідного підходу», який пропагували міжнародні фінансові організації. В цій країні й нині відсутні абсолютно вільні ринки сільськогосподарської продукції. При цьому Китай - єдина країна в світі, яка прогресувала від «країни низького людського розвитку» в 1990-му до «країни високого людського розвитку» у 2018 р. [20].

Егалітарна земельна реформа в КНР виконала свої соціально-економічні функції і потребує удосконалення. При цьому її цільове призначення незмінно націлене на захист прав та інтересів малих фермерів, гарантування національної продовольчої безпеки, координацію відносин між людиною та землею для впровадження нових інструментів життєзабезпечення на сільських територіях. Збереження і зміцнення колективної власності на землю залишається базовим принципом, а сімейне господарство - основною формою господарювання в аграрному секторі. Незважаючи на твердження, що країна вибудовує ринкову економіку, регулювання земельних відносин здійснюється за принципом «зверху донизу» і вимагає впровадження на місцях політики, яку проводить центральний уряд [17]. Завдяки

такому підходу Китай за останні 40 років з бідної аграрної країни, що розвивається, перетворився в країну з вищим за середній рівень доходу. Згідно з даними Світового банку [33], у 1978-2018 рр. зростання ВВП у країні становило 9,5%. Це виступає підтвердженням того, що державна політика повинна ґрунтуватися на національних особливостях і пріоритетах, а не орієнтуватися на імпортовану ідеологію, що слугує на користь короткостроковим політичним рішенням та інтересам окремих впливових груп.

Свідченням суспільних наслідків реформи вільного ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення став приклад країн Глобального Півдня. Рівень концентрації земель у країнах Латинської Америки зараз значно вищий порівняно з аналогічним показником 60-х років ХХ ст. - періодом реалізації егалітарних підходів. Підтримується досягнення значних масштабів виробництва та залучення інвестиційного капіталу, а невдоволення суспільства перерозподілом земельних ресурсів на користь дедалі меншої кількості стейкхолдерів ігнорується. Національні аграрні переписи 15 країн Латинської Америки засвідчують, що 1% найбільших господарств регіону використовує переважаючу половину сільськогосподарських угідь [31]. Їх середній розмір - понад 2 тис. га, але в країнах Південного конусу (Аргентина, Чилі, Уругвай) вони значніші. Так, в Аргентині середній розмір сільгосппідприємства з категорії найбільших сягає 22 тис. га.

Частка дрібних фермерських господарств у загальній кількості землекористувачів становить близько 80%, середній розмір господарства коливається від 9,0 га у Південній до 1,3 га в Центральній Америці - невелика площа в обробітку істотно посилює уразливість таких товаровиробників [12]. Більшість родючих земельних угідь концентрується у власності впливових угруповань, тоді як дрібні господарства витісняються на маргінальні ділянки. Дослідження бюджетів різних країн Глобального Півдня [21] показало, що сприяння розвитку великих сільськогосподарських підприємств призвело до призупинення дії програм з аграрного страхування, надання державних послуг із кредитування, технологічної й комерційної підтримки корінного населення та дрібних фермерських господарств.

У всіх країнах регіону, за винятком Бразилії та Болівії, істотне скорочення масштабів

інвестування у зростання дрібних фермерських господарств стало елементом структурних реформ; у більшості держав припинили своє функціонування інституції, відповідальні за надання послуг фермерським господарствам. Водночас обмежений доступ до капіталу, виробничих ресурсів, інформації зумовлює низьку продуктивність земельних угідь, поступове припинення їх використання, зростання ризику захоплення більшими за розмірами господарюючими суб'єктами. Країни Глобального Півдня відчують також наслідки змін у технологічних платформах, пов'язаних із цифровізацією, роботизацією, великими масивами даних та штучним інтелектом, які дедалі більше впливають на сільський спосіб життя. Оскільки агроіндустріальні корпорації обробляють великі ділянки землі, вони мають можливість контролювати увесь ланцюг виробництва та розподілу продуктів харчування. Це дає їм змогу диктувати ціни: спочатку вони застосовують недобросовісну конкуренцію щодо місцевих виробників, здійснюючи продажі за нижчими цінами для монополізації ринку, а згодом – збільшувати ціни за власним бажанням [27].

Боротьба за земельні ресурси в країнах Латинської Америки спричинила виникнення внутрішніх конфліктів та переміщення населення. Більше того, контроль над цими ресурсами залишається джерелом економічної і політичної влади, яка нерідко реалізується з порушенням прав людини, репресіями та насильством. Незважаючи на міграцію селян у міста, що здебільшого пояснюється відсутністю адекватних можливостей для розвитку в сільській місцевості, загострюється боротьба за земельні угіддя на тлі експансії підприємств видобувної промисловості та агресивного використання природних ресурсів. Екстрактивна модель економіки витісняє сільське населення, яке вимушене вдаватися до захоплення вільних земель та інших форм боротьби з метою захисту своїх прав на земельні угіддя з представниками великого бізнесу.

В Україні за основу земельних трансформацій на етапі отримання незалежності у 90-х роках ХХ ст. були обрані егалітарні підходи. Реалізовано селяноцентристський підхід до земельної реформи, згідно з яким землі колективних сільськогосподарських підприємств (такий статус отримували реформовані колгоспи і радгоспи) були розпа-

йовані між їх працівниками і в подальшому перейшли до них у приватну власність. Так було створено одну з найголовніших передумов для господарювання на землі максимально широкого кола селян. Форму цього господарювання вони мали обирати самі: самостійне ведення селянського чи фермерського господарства, створення виробничого кооперативу, господарського товариства тощо.

Однією з цілей трансформації аграрного сектору України у той час було становлення фермерського укладу. Новостворювані фермерські господарства (ФГ) звільнялися від оподаткування на 3 роки, а в трудонедостатніх населених пунктах на 5 років; на період становлення їм надавалася допомога на інфраструктурне облаштування, придбання техніки тощо. Було створено Український державний фонд підтримки ФГ (Укрдержфонд): через нього реалізовувалися заходи зі стимулювання розвитку фермерства.

На жаль, закладені тоді нормативно-правові передумови, що мали б сприяти сталому розвитку сільських територій на основі раціонального поєднання селянсько-фермерського й інших типів господарювання, не були доповнені відповідними заходами щодо їх інституційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Як наслідок, мета задекларованої аграрної політики – утвердження селянина господарем на землі в процесі ринкового трансформування аграрного сектору не була досягнута. Перевагу отримали корпоративні форми господарювання, діяльність яких ґрунтується на оренді земельних ділянок, що їх отримали селяни у власність, і праці найманих працівників. Цьому сприяли система державної підтримки сільського господарства і залучення в галузь зовнішніх інвесторів, якими стали представники переважно промислового та фінансового капіталів.

Щодо підтримки виробників сільськогосподарської продукції, то попри задеклароване сприяння фермерству, вона насправді спрямовувалася в основному великотоварним підприємствам і лише в окремих випадках потрапляла до особистих селянських господарств (ОСГ). Так, фінансування Укрдержфондом підтримки фермерських господарств упродовж 90-х років здійснювалося на рівні 20% передбачених обсягів. У другій половині цього десятиліття через обмеженість бюджетних ресурсів держава обрала

шлях зниження податкового навантаження сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств. Із 1999 р. введено в дію два механізми їх непрямой підтримки: фіксований сільськогосподарський податок (ФСР) та спеціальний режим сплати ПДВ. Також була запроваджена часткова компенсація ставок за кредитами комерційних банків, проте через ряд інституційних і комерційних обмежень нею не змогли скористатися малі та середні господарства.

Недостатньо ефективними виявилися й механізми підтримки тваринництва внаслідок непрямого перерозподілу бюджетних коштів на користь переробних підприємств та через те, що за відсутності обмеження суми виплат одному господарству значна частина підтримки діставалася невеликій кількості виробників. *У підсумку більшість вигід отримали великі підприємства, зокрема, птахофабрики.* Натомість дрібні господарства (ОСГ, ФГ), які «де-юре» отримали доступ до програм підтримки тваринництва, «де-факто» не могли скористатися нею.

Світова фінансова криза 2008-2009 рр. негативно вплинула на бюджетні можливості України, тому більшість державних програм підтримки аграрної галузі були скорочені в десятки разів. Основним видом підтримки для агровиробників - юридичних осіб став механізм пільгової сплати ПДВ, яким вільно користувалися великі агрокорпорації. Натомість домогосподарства, дрібні ФГ були практично позбавлені доступу до нього. Як наслідок, в Україні посилюються тенденції концентрації виробництва та землекористування, зміцнювалася економічна і політична влада корпоративних підприємств, агрохолдингів. Через відсутність розвинутої бази переробки продукції рослинництва і високий зовнішній попит на неї кошти державної підтримки фактично використовувалися ними для збільшення виробництва зернових й олійних культур та їх подальшого експорту, а відтак - для нарощування земельних банків.

У післямайданний період фермерський рух отримав новий імпульс для розвитку: багато фермерів були активними учасниками Майдану і вимагали подолання монополії великих агрокорпорацій в аграрній політиці. На вимогу Асоціації фермерів та приватних землевласників (АФЗУ) в аграрному міністерстві було введено посаду заступника міністра з розвитку фермерства. Урядом

ухвалено Концепцію розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки, запроваджено програму «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств» із щорічним обсягом фінансування 1 млрд грн. Проте через різні інституційні пастки та обмеження у 2018 р. за цією програмою було використано лише 200 млн грн. У 2019 р. використано 460 млн грн, а 232 млн грн виділено Укрдержфонду, який вперше очолив представник АФЗУ. Такі заходи сприяли тому, що у 2016-2019 рр. у фермерських господарствах порівняно з іншими суб'єктами господарювання на землі найзначніше (на 43,7%) зросли обсяги виробництва, а частка фермерського сегмента у випуску продукції галузі збільшилася від 9,2% у 2015 р. до 11,6% у 2019 р. У цей період у сільськогосподарських підприємствах обсяги виробництва зросли на 18,5%, а частка у випуску продукції галузі збільшилася від 52,4 до 54,5%. У господарствах населення виробництво валової продукції практично не збільшилося (+0,5%), а частка в галузі зменшилася від 38,4 до 33,9%.

Активізація зацікавлених угруповань у запровадженні вільного ринку сільськогосподарських земель супроводжувалася наступом на права фермерів. Вплив фермерів на державну аграрну політику був підірваний ліквідацією у 2019 р. профільного Міністерства і звільненням представника АФЗУ з посади голови Укрдержфонду. Скоротилися й обсяги фінансової підтримки фермерства. У 2020 р. для всього аграрного сектору було виділено 4 млрд грн (при запланованих 4,2 млрд грн), проте за програмою «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств» освоєно лише 133 млн грн, що у 3,5 раза менше, ніж у 2019 р. Меншу суму було спрямовано й на надання кредитів фермерським господарствам через Укрдержфонд.

Наслідком дискримінаційної політики щодо селянсько-фермерських господарств упродовж 2000-х років в Україні стало те, що з використанням різних механізмів до 80% приватних земельних ділянок³, які селяни отримали у процесі паювання землі, практично перейшли під контроль великого

³ Оцінювання проведення земельної реформи в Україні за результатами 2010 року» виконане в рамках Проекту Світового банку «Видача державних актів на право власності на землю та розвиток системи кадастру». URL : http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/printable_article?art_id=244324948.

капіталу. Щоб запобігти цьому, у 2001 р. було запроваджено мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Він подовжувався у наступні роки, оскільки Україна не мала відповідного законодавства, державних програм сільського розвитку і підтримки фермерства, державного земельного банку й інших спеціалізованих сільських інституцій, а також земельного кадастру і оцифрованих даних для його наповнення тощо.

Відкриття вільного ринку сільськогосподарських земель стало однією з умов співробітництва з МВФ та Світовим банком, виконання якої Україна відкладала майже два десятиліття. У 2020 р. вчергове Міжнародний валютний фонд вимагав дозволити в Україні вільний продаж земель сільськогосподарського призначення, посилаючись, зокрема, на оцінки Світового банку, згідно з якими скасування мораторію на продаж землі сприятиме підвищенню зростання економіки на 1-2 відсотки на рік. Під впливом внутрішніх і зовнішніх обставин 31 березня 2020 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» [7], за яким з 1 липня 2021 р. ринок землі відкрився незважаючи на відсутність елементарних інституційних умов захисту базових прав людини на гарантування суспільного добробуту в умовах таких кардинальних суспільних змін.

Якби Україна після першого кроку земельної реформи - паювання землі колективних сільськогосподарських підприємств і її передачі тим, хто її обробляв, у 90-х роках минулого століття за прикладом Китаю створила інституційне середовище для справедливого та реального розподілу контролю над процесом виробництва тими, хто працює на землі, вочевидь українська реальність сьогодні була б зовсім іншою. Натомість дискримінація фермерів та малих приватних землевласників продовжується. У 2020 р. частка коштів, спрямованих на підтримку фермерських господарств (5%), більше ніж удвічі нижча від їх внеску в сільськогосподарське виробництво. Поряд із цим орієнтовно 4 млн особистих селянських господарств, які виробляють третину сільськогосподарської продукції, майже нічого не отримують від держави. Хоча при належній підтримці до 25% із них могли б із часом

трансформуватися у сімейні фермерські господарства. Відсутність державної підтримки малих виробників в умовах вільного ринкового обігу сільськогосподарських земель провокуватиме їх подальше витіснення з вітчизняної аграрної системи.

Очевидно, що в Україні земельна реформа повністю переорієнтувалася на латиноамериканську модель. Прийняття згаданого вище закону відбулося за потужного суспільного спротиву та всупереч прагненням селян, сімейних фермерів, академічної громадськості, громадянського суспільства і всіх розсудливих людей, які вболівають за майбутнє країни [30]. Проігноровано очевидний факт, що у сільській місцевості земля виконує насамперед соціально-економічну функцію, що вона тут слугує основним фактором виробництва, джерелом зайнятості, засобів існування та добробуту місцевого населення і, окрім цього, гарантом внутрішньої продовольчої безпеки країни.

Схоже, що ті, хто лобіює вільний обіг сільськогосподарських земель, не розуміють (або вдають, що не розуміють), що сьогодні земля стала «сховищем» особистого багатства та визначенням соціального статусу для людей, які нагромадили значні фінансові активи. Для їх збереження в умовах сучасних фінансових, екологічних та кліматичних криз і невизначеностей суспільствам активно нав'язується псевдонаукове твердження, що земля - це товар, який може вільно купуватися і продаватися, і це сприятиме нарощенню економічної могутності країни. Насправді такий підхід до земельної реформи неминуче приведе суспільство до ще більшої поляризації доходів, порушення базових прав людини, а отже - соціальних протистоянь та суспільних потрясінь. Що може очікувати нашу країну від такого вибору, не важко передбачити: перелік подібних наслідків у країнах Глобального Півдня наведено вище.

Використання принципів егалітаризму у вдосконаленні механізмів ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні потребує посилення ролі держави у регулюванні земельних відносин. Необхідно внести зміни до нормативно-правових актів, які визначають правила функціонування ринку землі з тим, щоб, не порушуючи права громадян на продаж своїх земельних ділянок, чіткіше унормувати вимоги до набувачів права власності на землю. Ними,

окрім держави і територіальних громад, мали б бути виключно громадяни України - фізичні особи, які відповідають таким умовам: проживання на території розміщення земельної ділянки або недалеко від неї; праця безпосередньо у сільському господарстві; наявність фахової (сільськогосподарської) освіти та/або професійного стажу не менше 5 років. Преференції у придбанні земельних ділянок слід забезпечити агровиробникам сімейного типу; землеволодіння однієї особи обмежити 300 гектарами. Корпоративні ж господарства можуть і надалі вести свою діяльність на засадах оренди землі.

Висновки. Досвід земельних реформ у ХХ-ХХІ ст. в країнах із перехідними економіками доводить, що вони справляють вагомий вплив на суспільні відносини у сферах розподілу доходів, можливостей зростання та дотримання базових людських прав у всіх верствах населення, включаючи найбільш уразливих. Два концептуально відмінні підходи до земельної реформи - егалітарний та ринковий, різняться між собою цільовими установками. Пріоритетом егалітарної реформи визнано зменшення бідності в сільській місцевості та розвиток здібностей набувачів землі для нарощення їх потенціалу у загальносуспільному контексті; ринкова ж ставить за мету економічну ефективність розподілу ресурсів задля зростання орієнтованого на експорт сільського господарства. По-іншому, в центрі егалітарного підходу - людина, а в центрі ринкового - економіка (безвідносно до справедливості чи несправедливості кінцевого розподілу персональних вигод).

У межах егалітарної реформи обіг землі виконує роль перерозподілу купівельної спроможності та можливостей для розвитку сільського населення, а також регулятора, що використовується державою для запобігання збоєм у роботі ринкових механізмів і монополії на ринках землі, праці та кредитів. Водночас вільний ринок землі суперечливий, адже земля хоча і має ознаки товару, проте не є товаром у класичному розумінні. Земля не відтворювана, не може бути замінена іншими засобами виробництва для дотримання базового права людини на їжу. Вона просторово обмежена, отже її пропозиція не може бути збільшена навіть за значного зростання цін. Ринковий обіг сільськогосподарських земель має запроваджуватися при забезпеченні справедливої їх розподілу, підтримки уразливих верств

населення; врахуванні мотивації та соціальних цінностей селян.

Доказом важливості егалітарних земельних трансформацій для економічного розвитку є досвід Китайської Народної Республіки. Він доводить, що земельну реформу не можна зводити до поділу землі на ділянки для передачі їх у приватну власність: кінцева мета - це справедливий та реальний розподіл контролю держави і селян над процесом виробництва. Економічний успіх Китаю засвідчує, що політика держави має ґрунтуватися на національних пріоритетах, а не орієнтуватися на імпортовану ідеологію, що слугує на користь певним політичним рішенням та інтересам впливових груп.

Вільний ринковий обіг землі сприяє концентрації і монокультуризації аграрного виробництва, що підтверджує приклад країн Глобального Півдня. Це відповідає запитам внутрішнього і зовнішнього ринків на монокультурну продукцію, проте негативно впливає на суспільний добробут всередині країни: посилює зростання цін на продовольство, зубожіння населення, деградацію природного середовища, обезлюднення сільської місцевості тощо. Корпоративні землекористувачі більше визискують ресурси сільських територій, ніж вкладають у їх відтворення, виводячи значну частину створеної доданої вартості за їх межі та за межі країни. Уряди при цьому діють в інтересах великих землекористувачів і землевласників з ряду причин: високого рівня корупції, агресивного лобювання, «приручення» представників місцевої влади та силових структур тощо.

Досвід України та інших країн, які тільки розпочали реформи у сфері земельних відносин, показує, що їх правлячі еліти схильні до підтримки переважно великих сільськогосподарських підприємств та корпоративних структур за типом агрохолдингів (у тому числі іноземних) - «потужних інвесторів у піднесення сільського господарства», і применшення ролі дрібних фермерських господарств. Ігнорується той факт, що у сільській місцевості земля виконує насамперед соціально-економічну функцію, що тут вона виступає основним фактором виробництва, джерелом зайнятості та «сховищем» особистого багатства. Недооцінюється й те, що у ХХІ ст. земля стає «сховищем» особистого багатства та визначення соціального статусу не тільки селян, а й багатьох впливових груп, які накопичили значні фінансові

активи і намагаються конвертувати їх у земельну власність. З цією метою суспільствам активно нав'язується псевдонаукова концепція ставлення до ринку землі, як будь-якого іншого товарного ринку - до прикладу, добрив, мобільних телефонів, житла тощо і що земля - це товар, який можна вільно купувати і продавати на відкритих тор-

гах. Це веде суспільство до ще більшої поляризації доходів, порушення базових прав людини, а відтак - до соціальних протистоянь та суспільних потрясінь. Україна робить перші кроки на «вільному ринку землі» і поки що має можливість їх скоригувати, вдавшись до засобів егалітарного підходу.

Список бібліографічних посилань

1. Богиня Д. П., Волинський Г. С. Соціально-економічні перетворення в Китаї на рубежі XX-XXI століть. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2009. Ч. 2. 300 с. URL : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10892.html>.
2. Бони Л. Д. Система государственного управления земель для строительных целей в Китае. *Электронные издания Института Дальнего Востока РАН*. 2015. URL : <http://www.ifes-ras.ru/publications/online/1593-boni-ld-sistema-gosudarstvennogo-upravlenie-zemelj-dlya-stroitelnyx-czelej-v-kitae>.
3. Егалітаризм / Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC>.
4. Лазарчук М. О. Соціально-економічні реформи в Китаї: генезис та чинники. *Вісник МСУ. Економічні науки*. 2013. Т. 16. № 1-2. С. 117-124.
5. Макарова Е. П., Чжу Цинь Янь. Земельная реформа в Китае. *Вестник РУДН. Серия: Агронимия и животноводство*. 2010. № 4. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/zemel'naya-reforma-v-kitae/viewer>.
6. Молдаван Л. В. Глобалізаційна трансформація землекористування: наслідки та способи їх запобігання. *Економіка АПК*. 2020. № 6. С. 6-18. URL : <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202006006>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 р. № 552-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text>.
8. Синь Ли, Попова Л. В. Реформы в Китае: проблемы и дискуссии. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2007. Сер. 5. Вып. 1. URL : <http://worlddec.ru/content/Vestnik/2007%20E2%84%96%201%20%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>.
9. Українець Л. А. Економічна експансія Китайської Народної Республіки в країні, що розвиваються : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.00.02. Львів, 2019. 40 с. URL : https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0X6ovthLS_cJ:https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/7396/7416+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua.
10. Ходаківська О. В., Юрченко І. В. Регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення: досвід країн ЄС. *Економіка АПК*. 2017. № 5. С. 78-85. URL : http://www.eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2017/5/e_apk_2017_5_14.pdf.
11. A Journey into Land Issues in China, 2020. URL : <https://landportal.org/news/2020/12/journey-land-issues-china>.
12. A system of integrated agricultural censuses and surveys, Vol. I: World Programme for the Census of Agriculture 2010, FAO Statistical Development Series, Rome: *Food and Agriculture Organization of the United Nations*. URL : <http://www.fao.org/3/a0135e/A0135E00.htm>.
13. Agricultural Policy Reform in China. Policy Brief / OECD, 2005. P. 3. URL : <https://www.oecd.org/china/oecdreviewofagriculturalpolicies-china.htm>.
14. Anseeuw Ward & Baldinelli Giulia Maria. Land inequality at the heart of unequal societies. Research findings from the land inequality initiative. Synthesis Report, 2020. 76 p. URL : <https://oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/2020-11/uneven-ground-land-inequality-unequal-societies.pdf>

References

1. Bohynia, D.P. & Volynskiy, H.S. (2009). Sotsialno-ekonomichni peretvorennia v Kytai na rubezhi XX-XXI stolit [Socio-economic transformations in China at the turn of the XX-XXI centuries.]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*. Ch. 2. Retrieved from : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10892.html> [In Ukrainian].
2. Boni, L.D. (2015). Sistema gosudarstvennogo upravlenija zemlej dlja stroitel'nyh celej v Kitae [State administration system of land for construction purposes in China]. *Jelektronnye izdaniija Instituta Dal'nego Vostoka RAN*. Retrieved from : <http://www.ifes-ras.ru/publications/online/1593-boni-ld-sistema-gosudarstvennogo-upravlenie-zemelj-dlya-stroitelnyx-czelej-v-kitae> [In Russian].
3. Ehalitaryzm [Egalitarizm]. *Vikipediia* Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC> [In Ukrainian].
4. Lazarchuk, M.O. (2013). Sotsialno-ekonomichni reformy v Kytai: henezys ta chynnyky [Socio-economic reforms in China: genesis and factors]. *Visnyk MSU. Ekonomichni nauky, vol. 16 (1-2), pp. 117-124* [In Ukrainian].
5. Makarova, E.P. & Chzhu, Cin Jan' (2010). Zemel'naja reforma v Kitae [Land reform in China]. *Vestnik RUDN, serija Agronomija i zhivotnovodstvo*, 4. Retrieved from : <https://cyberleninka.ru/article/n/zemel'naya-reforma-v-kitae/viewer> [In Russian].
6. Moldavan, L.V. (2020). Hlobalizatsiina transformatsiia zemlekorystuvannia: naslidky ta sposoby yikh zapobihannia [Globalization of land use transformation: consequences and ways to prevent them]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 6-18. Retrieved from : <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202006006> [In Ukrainian].
7. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo umov obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia : Zakon Ukrainy vid 31.03.2020 r. # 552-IX [On the introduction of amendments to the legislative acts of Ukraine on the agricultural land turnover from 31.03.2020 No. 552-IX]. Retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text> [In Ukrainian].
8. Sin', Li & Popova, L.V. (2007). Reformy v Kitae: problemy i diskussii [Reforms in China: Problems and Discussions]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta, vol. 5 (1)*. Retrieved from : <http://worlddec.ru/content/Vestnik/2007%20E2%84%96%201%20%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf> [In Russian].
9. Ukrainets, L.A. (2019). Ekonomichna ekspansiiia Kytaiskoi narodnoi respubliky v krainy, shcho rozvyvaiutsia [Economic expansion of the People's Republic of China to developing countries]. *Doctor's thesis*. Lviv. Retrieved from : https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:0X6ovthLS_cJ:https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/7396/7416+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua [In Ukrainian].
10. Khodakivska, O.V. & Yurchenko, I.V. (2017). Rehuliuвання rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: dosvid krain YeS [The European practice regulation of market circulation of agricultural land]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 78-85. Retrieved from : http://www.eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2017/5/e_apk_2017_5_14.pdf [In Ukrainian].
11. A Journey into Land Issues in China. (2020). Retrieved from: <https://landportal.org/news/2020/12/journey-land-issues-china> [In English].

15. Curtis Mark. Country Successes in Reducing Hunger: How they did it, and why other donors and governments should change policy / Curtis Research, 2011. URL : <https://curtisresearch.org/wp-content/uploads/Country-Successes.November.2011.pdf>.
16. FAO country presentation: China. URL : <http://www.fao.org/countryprofiles/index/ru/?iso3=CHN>.
17. Haoying Han, Shih-Kung Lai. National Land Use Management in China: An Analytical Framework. *Journal of Urban Management*. 2012. Vol. 1. Is. 1. P. 3-38. URL : https://www.researchgate.net/publication/324576230_National_Land_Use_Management_in_China_An_Analytical_Framework.
18. Haywar D., Hua Xiaobo. China - Context and Land Governance. URL : <https://landportal.org/book/narratives/2020/china>.
19. Laborde David, Lallemand Tess, McDougal Kieran, Smaller Carin and Fousseini Traore. Transforming Agriculture in Africa & Asia: What are the policy priorities? IISD&IFPRI Report. September 2019. 32 p. URL : <https://www.iisd.org/system/files/publications/transforming-agriculture-africa-asia.pdf>.
20. National Human Development Report Special Edition 2019. China. URL : https://www.cn.undp.org/content/china/en/home/library/human_development/national-human-development-report-special-edition.html.
21. Oxfam International. URL : <https://www.oxfam.org/en>.
22. Rapid Growth of Selected Asian Economies: Lessons and Implications for Agriculture and Food Security: Synthesis Report / FAO. 2006. P. 3. URL : <http://www.fao.org/3/ag087e/AG087E00.htm>.
23. Ravallion Martin. Are There Lessons for Africa from China's Success against Poverty? *Policy Research Working Paper*. 2008. 29 p. URL : <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6465/wps4463.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
24. Riad El-Ghonemy M. The Political Economy of Market-Based Land Reform. *The United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD) Discussion Papers*. 1999. URL : [https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/\(httpAuxPages\)/2A46FA2650AEB89180256B66003F08AF/\\$file/DP104.pdf](https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/(httpAuxPages)/2A46FA2650AEB89180256B66003F08AF/$file/DP104.pdf).
25. Shenggen Fan et al. Growth, Inequality and Poverty in Rural China: The Role of Public Investments. IFPRI Research Report. 2002. 72 p. URL : <http://ebrary.ifpri.org/utills/getfile/collection/p15738coll2/id/87927/filename/87928.pdf>.
26. Spielman David, Pandya-Lorch Rajul. Highlights from Millions Fed: Proven Successes in Agricultural Development. 2009. P. 13-14. URL : <http://ebrary.ifpri.org/utills/getfile/collection/p15738coll2/id/23043/filename/23044.pdf>.
27. The Latin American Coordination of Rural Organizations (CLOC). URL : <https://viacampesina.org/en/the-cloc-at-25-years/>.
28. The State of Food Insecurity in the World. Eradicating world hunger - taking stock ten years after the World Food Summit / FAO. 2006. P. 16. URL : <http://www.fao.org/3/a-a0750e.pdf>.
29. Tong Sarah Y., Chen Gang. China's land policy reform: an update. *EAI Background Brief*. 2008. № 419. URL : <https://research.nus.edu.sg/eai/wp-content/uploads/sites/2/2017/11/BB419.pdf>.
30. Undemocratic Land Reform Bill Threatens Peasants Access to Land in Ukraine. URL : <https://viacampesina.org/en/undemocratic-land-reform-bill-threatens-peasant-access-to-land-in-ukraine/>.
31. Unearthed: land, power and inequality in Latin America. URL : <https://www.oxfam.org/en/research/unearthedland-power-and-inequality-latin-america>.
32. Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security (Chinese version) / Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2012. URL : <https://landportal.org/library/resources/isbn-978-92-5-507277-2/voluntary-guidelines-responsible-governance-tenure-land>.
33. World Bank Open Data. The World Bank: Working for a World Free of Poverty. 2020. URL : <https://data.worldbank.org/>.
34. Yang Zhou, Xunhuan Li. Yansui Liu Rural land system reforms in China: History, issues, measures and prospects. *Land Use Policy*. 2019. URL : https://www.researchgate.net/publication/337383162_Rural_land_system_reforms_in_China_History_issues_measures_and_prospects.
12. A system of integrated agricultural censuses and surveys: World Programme for the Census of Agriculture. (2010). FAO Statistical Development Series. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, vol. 1. Retrieved from : <http://www.fao.org/3/a0135e/A0135E00.htm> [In English].
13. Agricultural Policy Reform in China. Policy Brief. OECD. (2005). Retrieved from : <https://www.oecd.org/china/oecdreviewofagriculturalpolicies-china.htm> [In English].
14. Anseeuw Ward & Baldinelli Giulia Maria. (2020). Land inequality at the heart of unequal societies. Research findings from the land inequality initiative. Synthesis Report. Retrieved from : <https://oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/2020-11/uneven-ground-land-inequality-unequal-societies.pdf> [In English].
15. Curtis Mark. (2011). Country Successes in Reducing Hunger: How they did it, and why other donors and governments should change policy. Curtis Research. Retrieved from : <https://curtisresearch.org/wp-content/uploads/Country-Successes.November.2011.pdf> [In English].
16. FAO country presentation: China. Retrieved from : <http://www.fao.org/countryprofiles/index/ru/?iso3=CHN> [In English].
17. Haoying Han & Shih-Kung Lai. (2012). National Land Use Management in China: An Analytical Framework. *Journal of Urban Management*, vol. 1 (1), pp. 3-38. Retrieved from : https://www.researchgate.net/publication/324576230_National_Land_Use_Management_in_China_An_Analytical_Framework [In English].
18. Haywar, D., Hua, Xiaobo. China - Context and Land Governance. Retrieved from : <https://landportal.org/book/narratives/2020/china> [In English].
19. Laborde David, Lallemand Tess, McDougal Kieran, Smaller Carin & Fousseini Traore. (2019). Transforming Agriculture in Africa & Asia: What are the policy priorities? IISD&IFPRI Report. Retrieved from : <https://www.iisd.org/system/files/publications/transforming-agriculture-africa-asia.pdf> [In English].
20. National Human Development Report. (2019). China. Retrieved from : https://www.cn.undp.org/content/china/en/home/library/human_development/national-human-development-report-special-edition.html [In English].
21. Oxfam International. Retrieved from : <https://www.oxfam.org/en> [In English].
22. Rapid Growth of Selected Asian Economies: Lessons and Implications for Agriculture and Food Security: Synthesis Report. (2006). FAO, P. 3. Retrieved from : <http://www.fao.org/3/ag087e/AG087E00.htm> [In English].
23. Ravallion Martin. (2008). Are There Lessons for Africa from China's Success against Poverty? Policy Research Working Paper. Retrieved from : <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6465/wps4463.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [In English].
24. Riad El-Ghonemy M. (1999). The Political Economy of Market-Based Land Reform. The United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD) Discussion Papers. Retrieved from : [https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/\(httpAuxPages\)/2A46FA2650AEB89180256B66003F08AF/\\$file/DP104.pdf](https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/(httpAuxPages)/2A46FA2650AEB89180256B66003F08AF/$file/DP104.pdf) [In English].
25. Shenggen Fan, et al. (2002). Growth, Inequality and Poverty in Rural China: The Role of Public Investments. IFPRI Research Report. Retrieved from : <http://ebrary.ifpri.org/utills/getfile/collection/p15738coll2/id/87927/filename/87928.pdf> [In English].
26. Spielman David & Pandya-Lorch Rajul. (2009). Highlights from Millions Fed: Proven Successes in Agricultural Development, pp. 13-14. Retrieved from : <http://ebrary.ifpri.org/utills/getfile/collection/p15738coll2/id/23043/filename/23044.pdf> [In English].
27. The Latin American Coordination of Rural Organizations (CLOC). Retrieved from : <https://viacampesina.org/en/the-cloc-at-25-years/> [In English].
28. The State of Food Insecurity in the World. Eradicating world hunger - taking stock ten years after the World Food Summit (2006). FAO. Retrieved from : <http://www.fao.org/3/a-a0750e.pdf> [In English].

29. Tong Sarah Y. & Chen Gang. (2008). China's land policy reform: an update. *EAI Background Brief*, 419. Retrieved from: <https://research.nus.edu.sg/eai/wp-content/uploads/sites/2/2017/11/BB419.pdf> [In English].
30. Undemocratic Land Reform Bill Threatens Peasants Access to Land in Ukraine. Retrieved from: <https://viacampesina.org/en/undemocratic-land-reform-bill-threatens-peasant-access-to-land-in-ukraine/> [In English].
31. Unearthed: land, power and inequality in Latin America. Retrieved from: <https://www.oxfam.org/en/research/unearthedland-power-and-inequality-latin-america> [In English].
32. Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security (Chinese version). (2012). Food and Agriculture Organization of the United Nations. Retrieved from: <https://landportal.org/library/resources/isbn-978-92-5-507277-2/voluntary-guidelines-responsible-governance-tenure-land> [In English].
33. World Bank Open Data. (2020). The World Bank: Working for a World Free of Poverty. Retrieved from: <https://data.worldbank.org/> [In English].
34. Yang Zhou, Xunhuan Li & Yansui Liu. (2019). Rural land system reforms in China: History, issues, measures and prospects. *Land Use Policy*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/337383162_Rural_Land_System_Reforms_in_China_History_Issues_Measures_and_Prospects [In English].

Borodina O. M., Prokopa I. V. Public interests and human rights under the agricultural land market turnover: an experience for Ukraine

The purpose of the article is to reveal the basic incentives and strategic directions of land reforms in the world, the character of domestic transformations in the field of land tenure and land use and the possibility of implementing world experience in Ukraine.

Research methods. Methods used: abstract-logical (in covering land relations in terms of basic human rights and goals of land reforms, finalizing findings), logical-historical and comparative analysis (in assessing the consequences of different approaches to land reforms), strategic analysis (in assessing the intentions and results of land reform in Ukraine).

Research results. The purpose of land as a public wealth in the implementation of UN directions on human rights in general and the rights of peasants and other people in rural areas is highlighted. Fundamentally different approaches (egalitarian and market) to land reforms, their social and economic essence, and the role for the development of national economies are revealed. The nature of transformations in land relations in Ukraine, the impact of state agricultural policy, tendencies of further development of the agricultural land market and the directions of the egalitarian principles implementation in the improving its' mechanisms are assessed.

Scientific novelty. The directions of strengthening state regulation of agricultural land market turnover in Ukraine under the basic human rights, rights of peasants and realizing public interests with elements of the egalitarian approach to land reforms are substantiated and their necessity is actualized.

Practical significance. The research results implementation in improving the mechanisms of agricultural land market turnover in Ukraine will facilitate overcoming structural distortions in the agriculture, diversifying agricultural and rural development, reducing segregation in society in terms of quality of life. Refs.: 34.

Keywords: land reform; human rights; egalitarian approach; market relations; peasantry; state support; farming households.

Borodina Olena Mykolaivna - doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine, head of the department of economics and policy of agrarian transformations, State Organization "Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine" (26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011)

E-mail: olena.borodina@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

Prokopa Ihor Vasylovych - doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAAS, chief research fellow of the department of economics and policy of agrarian transformations, State Organization "Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine" (26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011)

E-mail: iprokopa@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3681-2655>

Бородина Е. Н., Прокопа И. В. Общественные интересы и права человека при рыночном обороте сельскохозяйственных земель: мировой опыт для Украины

Цель статьи - раскрыть базовые мотивы и стратегические направления земельных реформ в мире, характер отечественных трансформаций в сфере землевладения и землепользования, возможности использования мирового опыта в Украине.

Методика исследования. Используются методы: абстрактно-логический (при освещении сути земельных отношений с позиции соблюдения основных прав человека и целей проведения земельных реформ, формулировании выводов исследования); логико-исторический и сравнительного анализа (при оценке последствий разных подходов к земельным реформам); стратегического анализа (при оценке намерений и результатов реформирования земельных отношений в Украине).

Результаты исследования. Освещена роль земли как общественного богатства при выполнении решений ООН по правам человека в целом и прав крестьян и других людей в сельской местности. Раскрыты принципиально разные (эгалитарный и рыночный) подходы к проведению земельных реформ, их социально-экономическая сущность и значение для развития национальных хозяйств. Оценен характер трансформаций в сфере земельных отношений в Украине, влияние на них госу-

дарственной аграрной политики; тенденции дальнейшего развития рынка сельскохозяйственных земель и направления использования принципов эгалитаризма при совершенствовании его механизмов.

Элементы научной новизны. Актуализирована необходимость и обоснованы направления усиления государственного регулирования рыночного оборота сельскохозяйственных земель в Украине в контексте соблюдения базовых прав человека, прав крестьян и реализации интересов общества с привлечением элементов эгалитарного подхода к земельным реформам.

Практическая значимость. Использование результатов исследования при совершенствовании механизмов рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения в Украине будет способствовать преодолению структурных деформаций в аграрном секторе, разнонаправленности аграрного и сельского развития, уменьшению расслоения в обществе по уровню и качеству жизни. Библиогр.: 34.

Ключевые слова: земельная реформа; права человека; эгалитарный подход; рыночные отношения; крестьянство; государственная поддержка; фермерские хозяйства.

Бородина Елена Николаевна – доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, заведующая отделом экономики и политики аграрных преобразований, Государственное учреждение «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины» (01011, г. Киев, ул. Панаса Мирного, 26)

E-mail: olena.borodina@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

Прокопа Игорь Васильевич – доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НААН, главный научный сотрудник отдела экономики и политики аграрных преобразований, Государственное учреждение «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины» (01011, г. Киев, ул. Панаса Мирного, 26)

E-mail: iprokopa@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3681-2655>

Стаття надійшла до редакції 06.07.2021 р.

Фахове рецензування: 16.07.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Бородіна О. М., Прокопа І. В. Суспільні інтереси і права людини за ринкового обігу сільськогосподарських земель: світовий досвід для України. *Економіка АПК*. 2021. № 7. С. 63 – 75. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107063>

Borodina, O.M. & Prokopa, I.V. (2021). Suspilni interesy i prava liudyny za rynkovoho obihu silskohospodarskykh zemel: svitovyi dosvid dlia Ukrainy [Public interests and human rights under the agricultural land market turnover: an experience for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 63 – 75 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107063>

*

УДК 338.2:342.7:346.5

JEL Classification: Q15; D73

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107075>

О. В. РИКОВСЬКА, кандидатка економічних наук

Корупційні ризики у сфері земельних відносин та напрями їх мінімізації¹

Мета статті – здійснити ідентифікацію корупціогенних ризиків у сфері земельних відносин, визначити специфічні фактори, що підтверджують наявність корупційної складової у сільськогосподарському землекористуванні для створення системи попереджувальних заходів і встановлення регулюючих запобіжників, що обмежуватимуть корупційний вплив на земельні трансакції та захищатимуть права людей.

Методика дослідження. Для досягнення поставленої мети використано методи: аналізу і синтезу (для визначення джерел формування корупційних схем у сфері земельних відносин); кореляційного аналізу (для встановлення взаємозв'язку між корупцією та концентрацією землекористування); емпіричний (щодо дослідження наслідків корупційних правопорушень у сфері земельних відносин) та абстрактно-логічний (для узагальнення висновків і формулювання пропозицій).

Результати дослідження. Ідентифікація основних джерел формування корупційних схем у сфері сільськогосподарського землекористування сприяє розробленню ефективних методів протидії цим правопорушенням. За результата-

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання наукового проекту «Просторова справедливість у землекористуванні для сталого розвитку сільських територій» (номер державної реєстрації 0121U108142).

© О. В. Риковська, 2021